

LA DIVERSITAT EN LES COMUNITATS MORISQUES (SEGLES XVI-XVII)

ARTICLE

Jorge Antonio Catalá Sanz*

La qüestió de què eren els moriscos ha dividit els especialistes en la matèria. Per a alguns, com ara Álvaro Galmés de Fuentes o Leonard Patrick Harvey, constitueixen un tot compacte i homogeni, unit per la seva indestructible adhesió a la fe islàmica, dins del qual les conductes divergents eren anòmales i infreqüents. Aquesta és, al seu parer, la raó per la qual les campanyes d'evangelització van fracassar i la monarquia va acabar decretant-ne l'expulsió, atesa la impossibilitat d'aconseguir la seva assimilació. Altres historiadors defensen postures molt més matisades. Es basen, d'una banda, en les notòries disparitats entre territoris, paleses ja a principis del segle XVII, com testifica el jesuïta granadí d'origen morisc Ignacio de les Cases, qui creia possible salvar almenys els més dòcils i maleables (entre els quals inclou els seus conterrànies). Les recerques recents no han fet sinó confirmar que, com a conseqüència de la incidència de múltiples factors, els graus d'aculturació podien variar força d'un regne a un altre, fins i tot entre comarques properes. D'altra banda, com afirma Bernard Vincent, sembla evident que el temps va erosionar la cohesió inicial de la minoria morisca. La seva situació en vespres de l'expulsió no era la d'un segle abans, quan va arrencar el procés de conversió: l'islam dels moriscos s'havia afeblit per efecte de les pressions de la monarquia i de l'església, però també dels contactes quotidians i dels intercanvis culturals, econòmics i socials amb els cristians vells.

La tesi doctoral de Francisco Javier Moreno Díaz del Campo sobre els moriscos de les anomenades Cinco Villas del Campo de Calatrava il·lustra bé aquesta realitat, puix que documenta l'existència de diferents graus d'assimilació al si d'aquella comunitat. En un extrem, els musulmans irredempts, que mantenen la seva inclinació a l'islamisme, practiquen els ritus antics, defensen la superioritat de la llei alcorànica i menyspreen els articles de la fe cristiana. En l'extrem oposat, els conversos sincers: n'hi ha no sols entre les famílies que es van emmotllar immediatament als decrets del 1502, sinó també, encara que més estranys, entre els descendents dels granadins deportats a la Manxa després de la rebel·lió de La Alpujarra. Al mig es troben els qui vacil·len entre una posició i una altra: potser se senten cristians, però no renuncien als seus costums islàmics, que han après des de la infantesa. Cal concloure, a la vista d'aquestes divergències, que la identitat de grup basada en la religió va tendir a esvaïr-se amb el pas del temps: entre els moriscos de més edat, per la consciència que defensar la seva fe i mantenir les seves cerimònies, denunciades pels cristians, podia resultar perillós per a si mateixos, les seves famílies i el conjunt de la seva comunitat; entre els joves, perquè, amb més o menys sinceritat, es van anar incorporant a la societat cristiana. En

qualsevol cas, integració i assimilació no són la mateixa cosa. Els moriscos del Campo de Calatrava, com els d'altres parts de Castella, van aconseguir superar els obstacles i dificultats i integrar-se econòmicament i socialment, bé que amb inferioritat, sovint amb submissió. Però l'assimilació no es va produir. D'una banda, perquè la majoria d'ells no va renunciar als seus signes d'identitat essencials. D'altra banda, perquè els cristians es negaven a admetre que la conversió no implicava destruir per complet l'herència cultural rebuda.

El nostre coneixement de la diversitat en les comunitats morisques s'ha enriquit gràcies a la utilització de les fonts judicials, sobretot dels processos penals, que permeten aproximar-se, moltes vegades de forma descarnada, a les actituds davant la vida, els valors, els hàbits i les experiències quotidianes del passat. La llum que aquests plets projecten sobre aspectes com ara els delictes i les víctimes, la manera d'obrar i les motivacions dels responsables, els seus còmplices i encobridors o l'arrest i enjudiciament dels culpats ha permès, entre altres coses, desmentir la tesi, formulada en el seu moment per Braudel, que el bandolerisme morisc sol pot entendre's com a producte del conflicte entre civilitzacions. Al revés, són nombroses les causes criminals que posen en relleu que els bandits moriscos valencians, a diferència dels granadins, van assetjar no sols els cristians vells, sinó també nous convertits, inclosos veïns i veïnes de les seves pròpies aljames, i que van transgredir esquemes d'obediència, pràctiques de solidaritat i codis d'honor compartits. Per aquest motiu, cansades de les seves malifetes, les seves víctimes morisques es van prestar a col·laborar amb la justícia i van declarar contra ells en els tribunals per tal que foren castigats. Aquesta és, al seu torn, una de les causes principals de la brevetat de la vida fora de la llei dels facinerosos moriscos, atès que, desproveïts de l'ajuda i la protecció dels seus conveïns, les seves possibilitats de sobreviure en la clandestinitat eren mínimes.

Del que s'ha dit se segueix que el banditatge morisc va respondre a València a diverses raons i no sols a la defensa de la fe islàmica i a la venjança de l'opressió que patien els nous convertits. Redunden en aquesta idea les notícies, no per escasses menys valuoses, que afloren en els arxius judicials sobre la col·laboració entre moriscos i cristians vells per a la comissió d'accions delictives, perquè acrediten l'existència de marges de llibertat en la presa de decisions que no cal menysprear i adverteixen del risc d'obsessionar-se amb la cerca dels signes d'identitat col·lectius. Una altra premissa que s'ha donat habitualment per feta, però que els processos penals permeten posar en qüestió, és la de l'entesa entre els bandits moriscos i els moros de la mar en la resistència armada contra la majoria cristiana, almenys en el cas de València. Això no suposa negar que la por de la Corona, de les autoritats del regne i de la població cristiana a la correlació islàmica estigués justificada, tenint en compte la reiteració dels saquejos, les incessants captures de cristians i la participació de corsaris en les evasions a gran escala, accions per a les quals van comptar sempre amb l'ajuda dels moriscos valencians, igual que amb la dels granadins. El que les fonts penals proven és, en primer lloc, que les malifetes de les quadrilles autòctones no van estar orientades per infiltrats de l'altra riba i que la seva cooperació va ser més aviat esporàdica. De fet, la seva presència dins d'aquestes va ser molt reduïda. I, en segon lloc, que no hi ha indicis de la participació de saltejadors moriscos valencians en intrigues per a aixecar-se en armes: ni en les conjures dels primers anys del regnat de Felip II, quan els avisos van començar a ser recurrents, ni en l'hora decisiva de la guerra de Granada, ni en les posteriors confabulacions. Per més que les autoritats valencianes i la pròpia Corona creguessin que els llaços de les quadrilles morisques amb turcs i

barbarescos eren intensos, la veritat és que van ser ocasionals. I ni tan sols això es pot dir de la seva implicació en maquinacions contra la monarquia.

Per acabar, els plets específicament incoats contra els corsaris turcs i nord-africans capturats en la costa valenciana ofereixen testimoniatges que no sols treuen a la llum la diversitat de respostes dels moriscos del regne davant les seves incursions, sinó també que ells mateixos van patir-ne les conseqüències. Alguns perquè, en solidaritat amb els seus veïns i amics cristians, es van atrevir a plantar cara als agressors, a risc de la seva vida fins i tot; molts altres perquè van ser embarcats per la força a Àfrica quan, malgrat l'opressió cristiana, preferien romandre a la seva terra natal. Arribats a Barbaria, alguns d'aquests emigrats, descontents amb una societat on no trobaven acomodatament, van buscar la manera de tornar. Tot això, com és obvi, desafia la tradicional visió de les relacions entre cristians, moriscos i moros d'ultramar. En particular, refuta la tesi que la minoria morisca en el seu conjunt va actuar com una cinquena columna sempre disposada a conspirar contra la Corona i a auxiliar els enemics islàmics. Són diversos els autors que han advertit que caracteritzar la minoria morisca, encara que sigui referida a un sol territori, com enterament deslleial a la monarquia i procliu a socórrer els moros de la mar és una exageració que no fa justícia a la realitat històrica. Les declaracions de molts testimonis presencials traspuen que, enfrontats al dilema d'optar entre terra i fe, potser van ser més dels que pensàvem els nous convertits que van anteposar els vincles de fraternitat i lleialtat amb els seus parents i amics, o de pertinença a la seva comunitat d'origen, i van decidir romandre, encara que haguessin d'enfrontar-se als corsaris i grimpar a les muntanyes. Finalment, la cronologia d'alguns d'aquests processos criminals demostra que tot això va passar ja des dels primers estadis del procés de conversió, en temps de Carles V, abans que les campanyes d'evangelització promogudes per la Corona i el cèrcol inquisitorial comencessin a erosionar la identitat de grup basada en la fe.